

Robin te Slaa

Wat is fascisme?

Oorsprong en ideologie

Boom – Amsterdam

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van
Stichting Democratie en Media.

Democracy & Media
Foundation **Stichting**
Democratie & Media

Omslagontwerp: René van der Vooren, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk: Adriaan de Jonge, Amsterdam

© 2017 Robin te Slaa

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 9789461057983

NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl

www.bua.nl

‘Spreekt de goede historicus eigenlijk niet voortdurend tegen?’
Friedrich Nietzsche, *Morgenrood*

Inhoudsopgave

Proloog	11
1 Wat is fascisme?	13
Het f-woord als steeds sleetser wordend etiket	13
Fascisme als ‘het kwaad’	17
Een vitalistische ideologie van ‘de daad’	18
Een nihilistische antibeweging zonder idealen?	22
Het irrationele rationeel analyseren	24
Een generieke stroming met nationale varianten	26
Externe invloeden en intrinsieke radicalisering	28
Revolutionair-utopische ideologie	30
Messiaans utopisme en massamoorden	33
2 De antiliberaal erfenis van het fin de siècle	37
Een onverklaarbaar bedrijfsongeval?	37
De ‘vrouwelijke’ massa wil bedwongen worden	38
‘Een mijlpaal op de weg naar de moderne dictatuur’	41
Een revolutionaire revisionist van het marxisme	43
Een mobiliserende mythe en regeneratief geweld	47
Kruisbestuivingen tussen extreemrechts en extreemlinks in Frankrijk	51
Het revolutionaire syndicalisme in Italië	55
Italië als ‘proletarische natie’ en ‘nationaal socialisme’	58
De mythe van een ‘revolutionaire oorlog’	59
De revolutionaire socialist Mussolini	61
Geen onverwachtse volte-face	65
Geboorteweën van het fascisme	68
Sorels bewondering voor Mussolini en Lenin	72
Artistieke wegbereiders van het fascisme	75
De filosoof met de hamer is voor velerlei uitleg vatbaar	79
Mussolini als ‘echte nietzscheaan’	85
‘Is niet Nietzsche een voorgevoel van Hitler?’	87

- 3 Sociaaldarwinisme en biologisch gefundeerd racisme 91**
Het leven als eeuwigdurende strijd 91
De emanciperende dimensie van nationalisme en racisme 94
Radicaal völkische denkbeelden: het volk als Blutgemeinschaft 100
Christelijk antisemitisme als wegbereider voor moderne Jodenhaat 107
Nieuw rechts en modern antisemitisme 113
Arische 'god-mensen' en de Ordo Novi Templi 117
Pogroms en verlossingsantisemitisme 120
Een 'Joods complot' onthuld 124
Het verdelgen van Joodse ziektekiemen 127
Antisemitisme en racisme bij de grondleggers van het socialisme 129
De maakbaarheid van de mens of het eigen ras 133
- 4 De Eerste Wereldoorlog en het fascisme 139**
Oorlog als verlossing en nationale wederopstanding 139
De voorafschaduwning van de 'totalitaire staat' 144
Fronterlebnis en loopgravenaristocratie 145
Fascistische bewegingen als toevluchtsoord voor veteranen 148
Handgranaten gooien verdient de voorkeur boven boeken schrijven 150
Oorlog als heerlijke droom en vergelijkend examen 153
Ondermijning van de democratie en de communistische dreiging 155
Tot de verbeelding sprekende genocides 157
De eerste fascistische staat? 160
Een bewolkte hemel redt Mussolini 165
- 5 Een politieke religie met revolutionair-utopische doelen 169**
Geen kennis maar blind geloof 169
Wonderen en kosmische krachten bij fascistenaanvoerders 172
'De zonde tegen bloed en ras is de erfzonde van deze wereld' 174
Vooroorlogse spanningen tussen het Vaticaan en de fascistische regimes 178
Het christendom is een slavenopstand aldus Mussolini 181
Hitlers aangekondigde Abrechnung met het christendom 183
De homo fascistus versus nietsnutten die alleen maar kunnen zingen en ijs eten 187
De nazistische perversie van Nietzsche's übermensch 189
Nationale wedergeboorte en antibourgeoiserevolutie 191

- 6 De derde weg van het fascisme** 195
- Linkse antecedenten 195
 - Synthese van nationalisme en socialisme 197
 - Particulier eigendom en staatsingrijpen in de economie 202
 - Klassensamenwerking en verruiming van het begrip arbeider 206
- 7 Massa, elite en leider** 212
- De handelingsonbekwame massa en de rationele tekortkomingen van de democratie 212
 - Een totalitaire kunstgreep: het fascisme als hogere vorm van democratie 215
 - Mussolini en Lenin als geestverwanten: de noodzaak van een politieke elite 219
 - De meritocratische elite van het fascisme 221
 - Hitler als geweten 223
 - Het Germaanse leidersbeginsel van de NSB en ‘Muffert’ 227
- 8 De totalitaire staat van het fascisme** 229
- De Duitse Gleichschaltung als verwerkelijking van het Italiaanse totalitarisme 229
 - De staat bevrijd van het individu en het verlangen naar ‘zelfgelijkschakeling’ 231
 - Totalitaire overeenkomsten en gedoseerde terreur 234
 - Primaat van de staat of van het volk? 237
- 9 Raciaal determinisme, etnische zuiveringen en genocide** 242
- Mussolini’s minachting voor Hitlers racisme 242
 - De ‘Nazi Schein Bewegung’ en de ‘British Jewnion of Fascists’? 244
 - De ‘Universalità di Roma’ versus het nazistische pangermanisme 247
 - Raciaal determinisme en een rassenoorlog 248
 - Beleidsmatige genocides oftewel de demografische herinrichting van Oost-Europa 252
 - De Holocaust als een filantropische daad 255
 - Het Duitse volk verdient zijn ondergang 259
 - Mussolini’s imperiale noodzaak tot antisemitisme 261
 - Musserts plannen voor etnische zuiveringen en een raciale herordening van Europa 264

Epiloog	269
Dankwoord	273
Noten	275
Bronnen	311
Literatuur	311
Periodieken	321
Archieven	321
Personenregister	323

Proloog

Onder fascistten bevonden zich veel idealisten. Een leven zonder heroïek, strijd en gevaar konden zij zich nauwelijks voorstellen. Fascisten verachtten de rationalistische wereldbeschouwing en de materialistische cultuur van de burgerlijke samenleving. De menselijke geschiedenis was volgens hen een voortdurende strijd tussen volken en rassen. Zij streefden naar een solidaire, klassenoverstijgende volksgemeenschap die zowel egalitair als hiërarchisch zou zijn. Niet slechts een van decadentierschijnselen en ‘volksvreemde’ elementen gezuiverde samenleving, maar eveneens een nieuwe cultuur en zelfs een nieuwe mens – de homo fascistus – zouden de luisterrijke resultaten zijn van de beoogde nationale wedergeboorte. Een geïdealiseerd, glorieus verleden en een nog grootsere toekomst zouden versmelten in een nieuw fascistisch tijdperk. Een wilskrachtige elite aangevoerd door een leider, die waarlijk over bovenmenselijke eigenschappen beschikte, moest deze totalitaire omwenteling bewerkstelligen.

In de vorige eeuw oefenden dergelijke utopische idealen op miljoenen Europeanen een noodlottige aantrekkingskracht uit. In de door wetenschap en rationalisme onttoverde moderne wereld voorzag het fascisme in de behoefte aan een nieuwe, aardse religie. Het fascisme bood zijn geestdriftige aanhangers idealen om voor te leven, te sterven en te doden. De meest onvoorstelbare misdaden zijn begaan om de utopische hersenschimmen van het fascisme te verwezenlijken. Fascisten beschouwden de door hen uitgeoefende terreur dikwijls als historisch noodzakelijk.

In het historische slot Wewelsburg – het occulte hoofdkwartier van zijn zwarte orde – sprak Reichsführer-ss Heinrich Himmler enkele dagen voor de aanval op de Sovjet-Unie over de demografische herinrichting van Oost-Europa en Rusland. Om plaats te maken voor Duitse kolonisten moesten daar circa dertig miljoen mensen verdwijnen door verdrijving, migratie of hongerdood.¹ De resterende Slavische ‘Untermenschen’ zouden in het Groot-Germaanse Rijk in de meest letterlijke zin slaven zijn. Ondanks de moorddadige ijver van de nazi’s werden deze genocidale visioenen nooit

volledig gerealiseerd. Morele overwegingen speelden daarbij geen enkele rol. Een dergelijk ongekend verdrijvings- en uitroeiingsprogramma bleek eenvoudigweg niet uitvoerbaar tijdens de oorlog.

Hitlers droom van een Groot-Germaans Rijk dat grote delen van Oost-Europa en Rusland zou omvatten, eindigde ten slotte in zijn tegendeel. De Sovjet-Unie vestigde een communistisch imperium in Oost-Europa en in een deel van Duitsland.² De geschiedenis van het fascisme – en dus van de twintigste eeuw – kan onmogelijk worden begrepen zonder de achterliggende denkbeelden en idealen van deze revolutionaire stroming en de historische herkomst ervan te bestuderen.

Dit boek geeft een korte inleiding op de oorsprong en de ideologie van het fascisme. Vanwege de opzet hiervan en de reikwijdte van het onderwerp is het onvermijdelijk dat veel onbesproken blijft. Voor wie na lezing van dit boek meer wil weten, verwijs ik naar de genoemde wetenschappelijke studies en originele bronnen in de literatuurlijst.

Robin te Slaa, maart 2017

Wat is fascisme?

Het f-woord als steeds sleetser wordend etiket

Hoe is het mogelijk dat het communistische regime van de Rode Khmer in Cambodja, het zelfbenoemde kalifaat van de Islamitische Staat, de Amerikaanse president Donald Trump, diens Russische ambtgenoot Vladimir Poetin, de Interahamwemilities van extreemnationalistische Hutu's in Rwanda en zelfs de smurven zijn beschuldigd van fascisme?³ Het roept onvermijdelijk de vraag op wat fascisme is.

Het antwoord daarop is niet zo eenvoudig. Wie deze vraag opwerpt, kan een veelvoud aan reacties verwachten. Veel mensen hebben bij het begrip fascisme geen eenduidige voorstelling. De voornaamste oorzaak daarvan is de inflatie waaraan het woord na de Tweede Wereldoorlog onderhevig is geweest. Terecht stelt fascismedeskundige Richard Griffith dat het woord fascisme in de tweede helft van de twintigste eeuw niet alleen voortdurend is gebruikt, maar nog veel vaker is misbruikt.⁴

Het misbruik van de term begon zelfs al eerder. De Britse schrijver George Orwell constateerde reeds in 1944 dat alles en iedereen te pas en te onpas werd uitgemaakt voor fascistisch. Padvinders, de IRA, Chiang Kai-Shek, de Indische Congrespartij, boeren, vrouwen, winkeliers, Mahatma Gandhi, de vossenjacht, de doodstraf en homoseksualiteit trof de beschuldiging 'fascistisch'. Het was dezelfde aantijging die steeds weer door een wisselende groep mensen voor andere personen en verschijnselen werd gebruikt.⁵

Het misbruik van het begrip fascisme nam in de daaropvolgende decennia slechts verder toe. De meest uiteenlopende personen, organisaties, regimes en ideologieën kregen het steeds sleetser wordende etiket 'fascistisch' opgeplakt. Ideologische verblindheid, politiek effectbejag maar waarschijnlijk even vaak naïviteit en oprechte verontwaardiging lagen hieraan ten grondslag. Aan het eind van de twintigste eeuw leefde de overtuiging dat onder de noemer fascisme zeer verschillende politieke verschijnselen konden worden geschaard. Deze curieuze verzameling omvatte zowel generaal

Pinochets coup in Chili als het Front National van Jean-Marie Le Pen, Vladimir Zhirinovskij's Liberaal-Democratische Partij in Rusland, de terroristische bomaanslag van de Amerikaan Timothy McVeigh en het moslim-fundamentalisme.⁶

Al tientallen jaren lang is er kortom sprake van een begripsdevaluatie van de term fascisme. Het woord is zo vaak en zo 'ruimhartig' gebruikt dat het daardoor vrijwel betekenisloos dreigt worden. 'Fascisme' is verworden tot een scheldwoord voor welhaast alles wat als politiek omstreden en maatschappelijk verwerpelijk wordt beschouwd. Het 'f-woord' wordt gebruikt als synoniem voor repressie, machtswellust, dictatuur, militarisme, racisme, xenofobie, antisemitisme, sadisme, seksisme, vrouwenhaat en andere abjecte verschijnselen. Op spandoeken en in spreekkoren bij demonstraties wordt de term fascisme nog altijd regelmatig gebruikt.

Veel vaker duikt het woord op in de traditionele media en op internet. Een belangrijke aanleiding hiervoor is de opkomst van het rechts-populisme in veel Europese landen en de Verenigde Staten. Behalve Trump, behaalden de Ware Finnen, de Deense Volkspartij, de Zwitserse Volkspartij, Alternative für Deutschland en in ons land de Partij voor de Vrijheid (pvv) de afgelopen jaren indrukwekkende politieke successen. In Oostenrijk, Frankrijk en België wisten respectievelijk de Freiheitliche Partei Österreichs, het Front National en het Vlaams Blok (later hernoemd tot Vlaams Belang) al eerder een aanzienlijk deel van het electoraat aan zich te binden. Alle voornoemde partijen zijn van fascisme of tenminste fascistoïde karaktertrekken beschuldigd. In ons land leidde de tegen de islam, moslims en Marokkanen gerichte agitatie van Geert Wilders en het ontbreken van een democratische partijstructuur bij de pvv herhaaldelijk tot een discussie over de vraag of deze controversiële politicus en zijn partij als fascistisch kunnen worden aange-merkt.⁷ Recentelijk riepen de discriminerende opmerkingen, het provocerende optreden en de megalomane uitlatingen van Trump bij verscheidenen van zijn tegenstanders de vraag op of hier misschien sprake was van een nieuw soort fascisme.

Maar wat is fascisme dan? Het is twijfelachtig of alle personen die het hedendaagse rechts-populisme vergelijken met het historische fascisme uit de periode 1919-1945 altijd weten wat zij precies vergelijken. Regelmatig lijkt het erop dat zij, net als wetenschappers, journalisten en politici wel vaker doen, nieuwe maatschappelijke verschijnselen op basis van bepaalde kenmerken of veronderstelde overeenkomsten herleiden tot eerdere historische fenomenen en deze (aan)duiden met het bestaande begrippenkader

hiervoor.⁸ Bij het maken van dergelijke historische analogieën bestaat altijd het risico dat bepaalde aspecten van nieuwe verschijnselen worden miskend. Bij de vergelijking tussen het huidige rechts-populisme en het historische fascisme uit de vorige eeuw is dit gevaar nog reëler. Onbekendheid met de werkelijke betekenis van het begrip fascisme is daarvan de voornaamste oorzaak. Om deze reden is een uiteenzetting in de vorm van een toegankelijk handboek gewenst.

Bovendien is er in de loop der tijd, met name in de Angelsaksische wereld, een groot aantal toonaangevende studies verschenen over het fascisme. Deze publicaties bieden nieuwe en vaak verrassende inzichten in het complexe historische fenomeen fascisme. Helaas zijn deze studies in ons land nauwelijks doorgedrongen tot een breder publiek van historisch en politiek geïnteresseerde lezers. De voornaamste reden hiervoor is dat de baanbrekende fascismestudies van onder meer R. Eatwell, E. Gentile, A.J. Gregor, R. Griffin, G.L. Mosse, S.G. Payne en Z. Sternhell niet in het Nederlands zijn vertaald.

Wel verscheen in 2005 een vertaling van het boek *The Anatomy of Fascism* (2004) van Robert O. Paxton. Ondanks dat deze erudiete auteur zeer waardevolle inzichten en een schat aan informatie biedt over verschillende ontwikkelingsfasen van het fascisme, behandelt hij de ideologie hiervan tamelijk beknopt. Dat is geen toeval. Paxton maakt in zijn boek duidelijk dat hij een aantal aspecten van de fascistische ideologie, zoals het antikapitalisme, nauwelijks serieus neemt.⁹ Nadrukkelijk stelt hij dat geen enkele denker het fascisme voorzag van een filosofisch systeem.¹⁰

Hoe steekhoudend is dit argument? Ook de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche – hij komt op verschillende plaatsen in dit boek aan bod – heeft nooit een filosofisch systeem uitgedacht. Hij was geen logische denker, maar dacht dikwijls associatief en zijn werk bevat opmerkelijke tegenstrijdigheden. Nietzsche had zelfs een systematische afkeer van systemen.¹¹ ‘Overtuigingen zijn gevangenissen’, schreef hij uitdagend.¹² Toch zullen maar weinig wetenschappers daarin aanleiding zien om zijn invloedrijke geschriften niet serieus te nemen.

Als karakteristiek voor het fascisme beschouwt Paxton de ‘mobiliserende hartstochten’ die het onderliggende fundament van deze stroming vormen.¹³ Hij onderscheidt hierbij de volgende sentimenten: het gevoel van een overweldigende crisis waarvoor geen traditionele oplossingen zijn; het stellen van de groep boven alles en de volledige ondergeschiktheid van het individu hieraan; het geloof dat de eigen groep slachtoffer is en het daaruit voort-

spruitende sentiment dat dit elke daad – zonder wettelijke of morele begrenzungen – rechtvaardigt tegen interne en externe vijanden; de vrees voor neergang van de groep door de ontbindende gevolgen van individualisme, liberalisme, klassenstrijd en buitenlandse invloeden; de noodzaak om een zuiverder gemeenschap te vormen, zo mogelijk met instemming en anders door geweld; de behoefte aan gezagsuitoefening door ‘natuurlijke leiders’ culminerend in een nationale leider die als enige de lotsbestemming van de groep kan belichamen; het instinct van deze leider is superieur aan de zogeheten abstracte en universele rede; de schoonheid van geweld en de kracht van de wil wanneer deze voor doeleinden van de groep worden ingezet en ten slotte het recht van het eigen uitverkoren volk om anderen te overheersen zonder beperkingen van welke menselijke of goddelijke wet dan ook, maar slechts op basis van zijn bewezen dapperheid in een darwinistische strijd met andere groepen.¹⁴

Na zijn uitvoerige opsomming van deze ‘mobiliserende hartstochten’ van het fascisme, merkt Paxton vervolgens op dat deze vanuit historisch perspectief moeilijk te behandelen zijn aangezien de meeste hiervan vrijwel zo oud zijn als de mensheid zelf.¹⁵ Het roept derhalve de vraag op in hoeverre de door hem gedefinieerde ‘mobiliserende hartstochten’ het fascisme karakteriseren en afgrenzen van verscheidene andere politieke en maatschappelijke verschijnselen. Zit het onderscheid dan toch niet – althans ten dele – in de idealen en ideologie van het fascisme?

Verscheidene prominente wetenschappers die zich bezighouden met het fascisme zijn daar in elk geval van overtuigd. Zo bestempelt Roger Eatwell het fascisme als ‘een serieuze ideologie’.¹⁶ Zeev Sternhell, Mario Sznajder en Maia Asheri stellen in hun diepgravende studie over het ontstaan van de ideologie van het Italiaanse fascisme dat Mussolini en zijn medestrijders vanaf het begin een duidelijk beeld hadden van de doeleinden die zij wilden verwezenlijken. Zij kwamen aan de macht gewapend met een coherente ideologie die was bedoeld als een allesomvattend alternatief voor liberalisme en marxisme.¹⁷ De socioloog Michael Mann betoogt in zijn studie *Fascists*: ‘Het fascisme was een beweging met hoge idealen, in staat om een fors deel van twee generaties jongeren (speciaal de hoogopgeleide) te overtuigen van het feit dat het een meer harmonieuze orde zou kunnen voortbrengen.’¹⁸ De ‘fatale aantrekkingskracht’ van het fascisme, zoals Roger Griffin het treffend verwoordde,¹⁹ kan dan ook niet begrepen worden zonder de ideologie hiervan te bestuderen. Waarom bestond daar in het verleden dan zo weinig belangstelling voor?

Fascisme als 'het kwaad'

Na Auschwitz en alle andere verbijsterende misdaden van de nazi's en geestverwante bewegingen gold het fascisme voortaan als aanduiding voor 'het absolute kwaad'. Prof. dr. H.W. von der Dunk formuleerde het scherp: 'Eerst bleek de fascist een duivel. Nu blijkt de duivel een fascist.'²⁰ Het fascisme als synoniem voor het kwaad werd daarmee ook tijdloos en ongrijpbaar. Het sluimert volgens sommigen zelfs in iedereen. Onder zijn pseudoniem J.B. Charles schreef de gerenommeerde criminoloog en voormalige verzetsman Willem Nagel in zijn boek *Van het kleine koude front* uit 1963: 'Het fascisme is, hoe fraai de mens het ook mag verromantiseren, de mens ingeboren en "beestachtig". Het is een erfzonde.'²¹ De beroemde Italiaanse filmmaker Federico Fellini was er eveneens van overtuigd dat in ieder persoon een latent fascisme schuilgaat.²²

In zijn boek *Das Böse oder Das Drama der Freiheit* uit 1997 besteedt filosoof Rüdiger Safranski uitvoerig aandacht aan de 'demonische figuur' van Hitler als exponent van 'het kwaad'. 'Dat Hitler en de zijnen aan de macht konden komen, blijft een permanente aanvechting van elk geloof in de mens', aldus de befaamde wijsgeer. De nazileider belichaamde volgens Safranski 'het voltooid nihilisme'.²³ Tomeloze machtswellust en een apocalyptische drang tot vernietiging waren zijn werkelijke drijfveren: 'Hitler wil de hele morele wereld vernietigen. Het hoogste doel is de macht en het geweld.'²⁴

De verbeelding van Hitler of het fascisme als symbool van het altijd aanwezige kwaad is ook doorgedrongen in de amusementsindustrie. In videogames figureren kwaadaardige nazizombies als incarnatie hiervan en een tv-serie uit 2003 over de nazileider heeft de omineuze titel 'Hitler: The Rise of Evil'. Maar het fascisme en in het bijzonder Hitler te bestempelen als 'het kwaad' verduidelijkt dat werkelijk iets? In het voorwoord van het tweede deel van zijn monumentale Hitlerbiografie geeft sir Ian Kershaw op deze vraag een afdoende antwoord:

Het kwaad is (...) meer een theologisch-filosofisch dan historisch concept. Hitler gelijk te stellen met het kwaad mag dan zowel waar als moreel bevredigend zijn, het verklaart niets; een unanieme veroordeling kan begrip en uitleg zelfs in de weg staan.²⁵

Dit was echter precies wat in de geschiedschrijving over het fascisme vaak het geval was.

Een vitalistische ideologie van 'de daad'

De diepe morele verontwaardiging over de Holocaust en andere onmenselijke misdaden van fascistten – hoe terecht ook – bemoeilijkten decennialang onbevangen onderzoek naar de oorsprong en de ideologie van het fascisme. Binnen en buiten de wetenschappelijke wereld bestond een brede consensus: het fascisme beschikte niet over een consistente ideologie. Liberalisme, marxisme, socialisme en zelfs conservatisme golden als volwaardige ideologieën die konden bogen op vooraanstaande denkers. Het fascisme was volgens de communis opinio verstoken van een intellectuele stamboom en gold als weinig meer dan een samenraapsel van autoritaire en nationalistische leuzen.²⁶ Paxton kan in zekere zin worden beschouwd als een hedendaagse vertolker van deze opvatting.

Natuurlijk hebben fascistten door hun activistische, anti-intellectualistische en gewelddadige houding in belangrijke mate bijgedragen aan dit misverstand. De nadruk binnen het fascisme lag vooral op 'de daad' en aanzienlijk minder op theorievorming. Enkele maanden na de oprichting van zijn fascistische beweging in maart 1919 verklaarde haar charismatische leider Benito Mussolini: 'Het fascisme is pragmatisch.'²⁷ Op nieuwjaarsdag 1920 gaf hij in zijn krant *Il Popolo d'Italia* de volgende uiteenzetting:

Onze strijd is onverbiddelijk maar schoon, daar wij uitsluitend op onze eigen krachten zijn aangewezen. Alle politieke en geopenbaarde waarheden hebben wij vergruizeld, op alle dogma's gespuwd, alle paradijzen afgewezen; aan de kaak gesteld hebben wij alle kwakzalvers – witte, rode, zwarte – die hun wondermiddeltjes op de markt brengen om aan het menselijk geslacht het 'geluk' te bezorgen. Wij gelooven niet aan programma's, stelsels, heiligen, apostelen: vooral gelooven wij niet aan het geluk, aan de verlossing, aan het beloofde land.²⁸

Mussolini fulmineerde tegen alle bestaande politieke en religieuze doctrines. Op de vraag naar zijn politieke programma antwoordde hij resoluut dat er daarvan al te veel van waren. 'Voor de verlossing van Italië zijn geen programma's nodig maar mannen en wilskracht', zo lichtte hij toe.²⁹ Het was tijdgenoten duidelijk dat hier niet de leider van een conventionele politieke partij aan het woord was.

Niet alleen een afkeer van doctrinaire leerstellingen, een vastberaden voluntarisme en religieus geïnspireerde beeldspraak over nationale verlossing

waren bepalend voor het fascisme. Even karakteristiek was het brute geweld van zijn aanhangers. Hoewel radicale socialisten en communisten zich dikwijls evenmin onbetuigd lieten, waren fascistten het meest berucht om hun gewelddaden. Tegenstanders werden met knuppels afgeranseld en gedwongen wonderolie te drinken, zodat hun darmen van slag raakten en ze zichzelf bevuilden.³⁰ Tijdens een toespraak begin mei 1921 op het Piazza Belgioioso in Milaan sprak Mussolini op badinerende toon over de terreur van zijn aanhangers:

Men spreekt veel over de fascistische gewelddadigheid. Welnu, we ontkennen deze niet. (...) En zolang het nodig zal zijn, zullen wij de schedels van tegenstanders meer of minder zachtjes blijven aaien, dat wil zeggen tot de waarheid tot hun hersens zal zijn doorgedrongen.³¹

In dezelfde redevoering benadrukte Mussolini dat zijn fascistten een *beweging* vormden en geen politieke partij of, zoals hij het schamper verwoordde, 'een museum van dogma's en onsterfelijke beginselen'.³²

In een terugblik tien jaar later erkende de Duce dat de geschiedenis van het fascisme in de periode voorafgaand aan de Mars op Rome in 1922 voornamelijk gekenmerkt werd door strijd en niet zozeer door theorievorming. Er bestond echter, zo betoogde hij, iets wezenlijkers dat de fascistten destijds bezielde: 'De theorie – mooi uitgewerkt, onderverdeeld in hoofdstukken en paragrafen, en omgeven van commentaren – moge ontbroken hebben; er was iets van meer beslissende kracht om die theorie te vervangen: het ideaal, het geloof'.³³ Zijn laatste opmerking is van essentieel belang om de aantrekkingskracht van het fascisme te begrijpen.

Mussolini wees erop dat in deze periode van strijd de grondslagen van de fascistische ideologie werden gelegd en allengs in een systeem werden uitgewerkt.³⁴ Het weerhield hem er niet van om in 1932 tegenover de journalist Emil Ludwig een uitspraak van Nietzsche te parafraseren: 'Systemen zijn illusies, theorieën zijn gevangenissen'.³⁵ Zoals straks blijkt, was deze opmerking minder tegenstrijdig dan in eerste instantie lijkt.

Hoe kan het dat deze fascistische leider – die belezen was en als jonge socialistische agitator al diepgaand werd beïnvloed door vooraanstaande denkers van zijn tijd – een dergelijke activistische, gewelddadige en anti-intellectualistische houding aan de dag legde? Of bestond hier juist een direct verband tussen? Zijn wij tegenwoordig misschien te veel geneigd te denken dat geestelijke ontwikkeling en een tolerante levenshouding meestal samengaan?

Er bestond een intellectuele traditie die heel andere idealen voorstond. In zijn werk *Origini e dottrina del fascismo* uit 1929 stelde de fascistische filosoof Giovanni Gentile dat het fascisme zich keerde tegen het 'intellectualisme' dat een scheiding aanbracht tussen denken en handelen, tussen wetenschap en leven, tussen de hersenen en het hart, tussen theorie en praktijk. Het fascistische anti-intellectualisme betekende volgens hem geen vijandigheid tegen cultuur, maar tegen 'een decadente cultuur'.³⁶

Gentile presenteerde het fascisme veeleer als een *methode* dan als een gesloten filosofisch *systeem* waaraan niets meer kon worden toegevoegd of van afgehaald. Niets was volgens hem vreemder aan het fascisme dan filosofische of religieuze dogma's die de komst van een school of sekte – compleet met discipelen en ketters – met zich meebrachten.³⁷ Tegenover alle abstracte en intellectualistische doctrines, zo betoogde Gentile, plaatsten fascistten een 'filosofie van de praktijk'.³⁸ Dit concept was deels het product van bepaalde marxistische en syndicalistische invloeden. Geheel naar waarheid schreef Gentile dat Mussolini en veel fascistten hun eerste intellectuele vorming hadden gekregen in de school van Karl Marx en de syndicalistische theoreticus Georges Sorel.³⁹ Op de linkse wortels van het Italiaanse fascisme – voor velen nog altijd een uitermate hinderlijk feit – wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan.

Eveneens van invloed op de fascistische 'filosofie van de praktijk' was de toenmalige idealistische wijsbegeerte in Italië. Deze filosofische stroming gaf het fascisme, aldus Gentile, zijn inhoudelijke essentie en intellectuele wasdom.⁴⁰ Als leerling van de Duitse filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel was hijzelf – het vermag nauwelijks verbazen – een van de voornaamste vertegenwoordigers van de idealistische filosofie in Italië.

De eigen aanhangers beschouwden het fascisme vooral als een vitalistische ideologie van 'de daad'. In het beroemde artikel 'Dottrina Politica e Sociale del Fascismo' uit 1932 verkondigde Mussolini: 'Het fascisme werd niet vastgekleuisterd aan een ter studeertafel uitgewerkte leer: het werd geboren uit de behoefte aan actie en was actie.' De fascistische ideologie moest volgens de Duce geen oefening zijn in hoogdravende woorden maar 'een acte van leven'.⁴¹ Een van zijn oneliners luidde: 'In den beginne was de daad!'⁴² Ook Hitler stelde het handelen uitdrukkelijk boven de theorie. Op geringschattende toon schreef hij in *Mein Kampf*:

Want dit mogen alle veelschrijvende fatten en pennenlikkers zich voor gezegd houden: de grootste omwentelingen op deze wereld hebben nog nim-

mer plaats gevonden onder de leiding van een ganzenpen! Nee, het werk van de pen bleef steeds beperkt tot de theoretische motivering ervan.⁴³

In ons land vertoonden fascistten dikwijls eenzelfde diepe minachting voor zogeheten studeerkamertheorieën. De jonge, idealistische NSB-propagandist Henk Feldmeijer (hij leidde als spreker jarenlang een zwervend bestaan en overnachtte vaak bij partijgenoten⁴⁴) verkondigde vlak voor de oorlog:

Het verschil met onze tegenstanders blijkt al dadelijk hieruit, dat deze boeken hebben waarin hun leer beschreven is. Over de nationaal-socialistische leer is nog geen boek geschreven en dat zal ook niet gebeuren. Dit duidt op onze kracht, terwijl het dikwijls juist gezien wordt als een zwak punt. Wij bekennen ons tot het Leven zelf. Wij houden ons niet aan een verstarrende leer.⁴⁵

Het fascisme kenmerkte zich in belangrijke mate door zijn pragmatisme. De fascistmedeskundige Paul Hayes constateert dat juist het improvisatievermogen van fascistische bewegingen en hun relatieve ongebondenheid aan partijprogramma's hen in staat stelden snel en doeltreffend op actuele gebeurtenissen te anticiperen.⁴⁶ Voor de verwezenlijking van hun utopische doelstellingen waren vastomlijnde programma's voor fascistten van ondergeschikt belang. De ideologie die zij aanhingen, berustte op enkele onwrikbare grondbeginselen die op de korte termijn ruimte lieten voor tactische aanpassingen in hun politieke strategie. In dit opzicht is het fascisme vergelijkbaar met zijn totalitaire tegenvoeter het communisme.

Zo bestreden communisten tijdens het interbellum op instigatie van de Komintern jarenlang sociaaldemocraten als 'sociaal-fascisten'. De slotresolutie van het vijfde congres van deze organisatie in 1924 decreeteerde:

Fascisme en sociaal-democratie zijn twee zijden van een dezelfde instrument van kapitalistische dictatuur. In de strijd tegen het fascisme kan de sociaal-democratie dus nooit een betrouwbare bondgenoot van het strijdbare proletariaat zijn.⁴⁷

Vanaf het zesde congres van de Komintern in 1928 werd de sociaaldemocratie afgeschilderd als wegbereider voor het fascisme en de meest gevaarlijke vijand van de arbeidersklasse.⁴⁸ 'Nach Hitler kommen wir' werd vier jaar later het parool van de Kommunistische Partei Deutschlands. Het bleek spoedig een fatale misrekening te zijn.

Vanaf 1934 beschouwden de bolsjewisten de eerder verketterde sociaal-democraten als welkome medestrijders voor het te vormen volksfront tegen het fascisme. Tijdens de Spaanse Burgeroorlog steunde de Sovjet-Unie de wettige republikeinse regering tegen de extreemrechtse opstandelingen onder leiding van Franco, die hulp van nazi-Duitsland en fascistisch Italië ontvingen. In augustus 1939 sloot Stalin onverwacht het Molotov-Ribbentrop-pact (het niet-aanvalsverdrag tussen Duitsland en de Sovjet-Unie) met Hitler. Hij deed dit niet vanuit een plotselinge sympathie voor diens *Nationalsozialismus* en het Derde Rijk. Een uitputtende oorlog tussen enerzijds nazi-Duitsland en anderzijds Groot-Brittannië en Frankrijk, de politieke destabilisatie van Noord-Europa en de opdeling van Polen leek op dat moment het meest de belangen van de Sovjet-Unie en daarmee van het communisme te dienen.⁴⁹

De fascistische leiders vertoonden regelmatig eenzelfde soort tactische wendbaarheid als hun communistische tegenhangers terwijl beiden ondertussen vasthielden aan hun revolutionaire en utopische doelstellingen op de langere termijn. De geringe waarde die fascistische leiders bij gelegenheid *leken* te hechten aan politieke programma's, betekende dus allesbehalve dat zij er geen wereldbeschouwing, overtuigingen en idealen op nahielden. Het tegendeel was waar. Na de Tweede Wereldoorlog rustte op deze opvatting een taboe.

Een nihilistische antibeweging zonder idealen?

Tientallen jaren verklaarden wetenschappers het fascisme primair vanuit politieke, economische en sociale oorzaken die zij beschouwden als van causale betekenis voor de opkomst en het succes van deze nieuwe politieke stroming in Italië en in Duitsland. Hiertoe rekenden zij onder meer de late totstandkoming van een eenheidsstaat en het ontbreken van een werkelijke democratische traditie in beide landen; het hardvochtige Verdrag van Versailles dat ook 'winnaar' Italië benadeelde; de sociaaleconomische ontwrichting en wijdverbreide geestelijke ontredding na de Eerste Wereldoorlog en de panische angst bij talloze burgers voor het dreigende communisme. In deze optiek gold het als overbodig en zelfs enigszins suspect om de denkbare beelden van fascistische leiders serieus te bestuderen.⁵⁰

Het fascisme, zo betoogde menig wetenschapper, was een barbaarse, reactionaire en nihilistische antibeweging zonder werkelijke ideologie of geestelijke grondslagen, die voornamelijk politiek ontspoorde 'kleinburgers' aantrok.⁵¹ De megalomane leiders hiervan werden slechts gedreven door hun

niet aflatende machthonger en destructieve geweldsfantasiën.

In ons land droeg de historicus Gjalt Zondergeld met grote vasthoudendheid deze opvattingen uit. Hij definieerde het fascisme als ‘puur nihilisme’,⁵² waarvan ‘de zogenaamde ideologie’ uit ‘leugen, bedrog en zelfbedrog’ en zelfs uit ‘louter façade’ bestond.⁵³ In zijn pamflet *De eeuwige terugkeer van het fascisme* (2010) herhaalde cultuurfilosoof Rob Riemen dergelijke platitudes. Hij karakteriseerde fascistten als ‘volksmenners zonder enig idee’ (sic!) die geen ander motief hadden dan uitbreiding van hun macht.⁵⁴ Riemen stelde dat fascistten – waartoe hij gemakshalve ook de huidige rechts-populisten rekest – louter door ressentiment werden gedreven. De cultuurfilosoof baseerde zijn oordeel op het invloedrijke essay *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* van Menno ter Braak uit 1937.⁵⁵ Het nationaalsocialisme was volgens deze beroemde schrijver de eerste leer (dit laatste woord plaatste hij veelbetekenend tussen aanhalingstekens) die ‘uit het ressentiment van allen tegen allen is geboren.’⁵⁶ Het nationaalsocialisme had nagenoeg geen positieve programmapunten, aldus het vernietigende vonnis van Ter Braak.⁵⁷

Strookt deze bewering met de historische feiten? Het lijkt twijfelachtig. Hoe wist een nihilistische antibeweging zonder werkelijke ideologie en idealen anders miljoenen geestdriftige aanhangers achter zich te scharen? Volgelingen die zich bovendien vaak bereid toonden tot het brengen van zware offers. Verscheidene tijdgenoten oordeelden in dit opzicht scherper dan Ter Braak. In zijn bedachtzame analyse van het Duitse nationaalsocialisme uit 1932 benadrukte de sociaaldemocratische dominee Willem Banning de noodzaak om Hitlers beweging serieus te bestuderen:

Hoe men over de beginselen en methoden van het nationaal-socialisme moge oordelen, men zal moeten erkennen dat er een electriserende begeestering door zijn rijen gaat, dat duizenden tot offers bereid zijn; wanneer er tallozen in Duitsland stervende nog uitroepen “Heil Hitler”, dan moge men dat een geestelijke verdwazing oordelen, maar men zal eerst moeten begrijpen, dat deze Hitler een stuk werk heeft verricht aan massa-beweging, dat tot nog toe niemand vóór hem heeft tot stand gebracht. (...) Afgezien nog van de enorme betekenis, die deze beweging voor heden en toekomst van Europa kan hebben, het feit van haar verbijsterend snelle groei wettigt reeds een behandeling van het verschijnsel.⁵⁸

De eigenzinnige socialist en politieke denker Jacques de Kadt nam in zijn boek *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* uit 1939 een vergelijkbare positie in

als Banning. Hij noemde het fascisme niet alleen maar slecht doch 'de pervertering van zoveel goeds'.⁵⁹ Om deze reden pleitte De Kadt voor een onbevooroordeeld onderzoek naar de historische wortels van het fascisme en zijn plaats in de geschiedenis.⁶⁰ Het duurde meer dan een halve eeuw voordat opvattingen als die van Banning en De Kadt brede weerklank vonden in de wetenschappelijke wereld.

Het irrationele rationeel analyseren

Hoewel het wetenschappelijk gezien noodzakelijk is om de ideologie van fascisme te bestuderen, is dat in de praktijk geen eenvoudige opgave. George L. Mosse, die kon bogen op vele jaren diepgaand onderzoek naar het fascisme, merkte eens op: 'De voornaamste moeilijkheid die elke historicus van het fascisme moet overwinnen is inderdaad ontmoedigend: het is geen gemakkelijke taak het irrationele rationeel te analyseren.'⁶¹

Overigens was Mosse niet de eerste die dit probleem aan de orde stelde. 'Wie het wereldbeeld der ss wil begrijpen, zal veel begrippen en waarden als verouderd moeten laten varen', betoogde Henk Feldmeijer tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁶² De voormalige propagandist van de NSB was inmiddels opgeklimmen tot leider van de Nederlandse ss. Hij was een vertegenwoordiger geworden van de meest extreme variant van het fascisme.

Hoewel veel opvattingen en denkbeelden van fascistens ons onbegrijpelijk en irrationeel voorkomen, maakten zij wel degelijk deel uit van een samenhangende wereldbeschouwing. Wie *Mein Kampf* leest, kan niet anders dan vaststellen dat de auteur beschikte over een coherent wereldbeeld, waarvan biologisch gefundeerd racisme en sociaaldarwinisme de twee voornaamste ideologische pijlers vormden. Naar onze morele maatstaven gemeten is het een volstrekt verderfelijke *Weltanschauung* die tot de dood van tientallen miljoenen onschuldige mensen heeft geleid. Niettemin was Hitlers ideologie zonder enige twijfel consistent. Aan zijn denkbeelden ontleende de nazi-leider bovendien zijn drijfkracht. Zijn biograaf Kershaw benadrukt dan ook dat het een ernstige misvatting is om de ideologische motivatie van Hitlers kernideeën te onderschatten.⁶³

Een ander hardnekkig misverstand is dat een 'antihouding' de essentie vormde van het fascisme. Deze stroming keerde zich immers tegen democratie, rationalisme, materialisme, humanisme, pacifisme, liberalisme, socialisme, communisme, conservatieve elites, 'volksvreemde' cultuuruitingen, Joden, etnische minderheden en in zijn uiterste consequentie eveneens te-

gen de leerstellingen van het christendom. Het is inderdaad geen beknopte lijst. Hierbij dient echter te worden vastgesteld dat elke ideologie in wezen een *reactie* vormt. Evenals het liberalisme en het marxisme ontleende het fascisme een deel van zijn wereldbeschouwelijke identiteit aan zijn stellingname tegenover andere ideologieën en eigentijdse politieke, sociale, economische en culturele verschijnselen. Het is daarom weinig zinvol en in wetenschappelijk opzicht zelfs onproductief, zo waarschuwt Griffin, om alleen te focussen op de antidimensie van de fascistisch ideologie.⁶⁴

Het standpunt dat het fascisme geen ideologie is of louter een negatieve anti-ideologie die in zijn kern nihilistisch is, kan onmogelijk worden volgehouden. Van een dergelijke 'revolutie van nihilisme' kan volgens Mosse niet worden verwacht dat dit het ware enthousiasme en de dromen van de mensen vertegenwoordigt.⁶⁵ De historicus verwees hierbij naar de titel van het boek *Die Revolution des Nihilismus* uit 1938. De auteur was de voormalige senaatsvoorzitter van Danzig en ex-nazi Hermann Rauschning, die in 1934 na een conflict uit de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) was gezet. Het naoorlogse, gangbare beeld van het fascisme als nihilistische ideologie en beweging berustte voor een aanzienlijk deel op de invloed van dit boek en Rauschnings nog bekendere, 'autobiografische' werk *Gespräche mit Hitler* (1939). Ter Braak was nauw betrokken bij de Nederlandse vertaling van beide boeken.⁶⁶

Naar hij zelf beweerde, had Rauschning tussen 1932 en 1934 minstens honderdmaal met Hitler gesproken. Het oordeel van Alan Bullock in zijn Hitlerbiografie uit 1952 over de nazileider als een 'volkomen principeloos opportunist', die slechts gedreven werd door zijn rücksichtslose 'wil tot macht', was voor een belangrijk deel op Rauschnings getuigenissen gebaseerd.⁶⁷ Ook andere vooraanstaande historici beschouwden *Die Revolution des Nihilismus* en *Gespräche mit Hitler* – beide in verschillende talen gepubliceerd – als authentieke, historische bron. Dertig jaar geleden werd Rauschning plotsklaps door de Zwitserse historicus Wolfgang Hänel ontmaskerd als een onbetrouwbare fantast. Duidelijk werd dat hij in totaal hoogstens 25 minuten met Hitler had gesproken.⁶⁸ Zijn verzonnen getuigenissen bleken als historische bron volkomen waardeloos.

Nagenoeg alle wetenschappers – onder wie de latere Hitlerbiografen Ian Kershaw, Volker Ullrich en Peter Longerich – lieten Rauschnings boeken voortaan links liggen. Helaas was voor sommigen de verleiding toch te groot om vast te houden aan zijn gefingeerde voorstelling van Hitler. Zo vermeldde Rüdiger Safranski *Gespräche mit Hitler* als een van de boeken die

van invloed waren op zijn eerder genoemde werk *Das Böse oder Das Drama der Freiheit* uit 1997.⁶⁹ De beroemde filosoof deed de discussie over de authenticiteit van de door Rauschnings verzonden gesprekken met Hitler af als 'louter academisch' en 'onvruchtbaar'. Hitlers politiek was volgens Safranski het beste bewijs voor de geloofwaardigheid van deze gesprekken.⁷⁰ Volgens deze curieuze redenering zou gefabriceerd 'bewijsmateriaal' achteraf als authentiek moeten worden beschouwd indien het de inmiddels bewezen schuld van een dader eveneens 'aantoont'.

Niet minder bedenkelijk is dat Zondergeld enkele jaren geleden zonder enige toelichting Rauschning opvoerde als belangrijke bron over het nationaalsocialisme. De historicus stelde dat Rauschning hoofdzakelijk op basis van zijn persoonlijke gesprekken met Hitler – let wel! – het nationaalsocialisme beschreef als 'doctrineloze doctrine' waarmee men alle kanten op kon.⁷¹ Met dergelijke onwetenschappelijke escapades wordt serieus onderzoek naar het fascisme slechts gehinderd.

Een generieke stroming met nationale varianten

'Indien elke eeuw haar eigen doctrine heeft, dan blijkt uit duizenden aanwijzingen, dat die van de huidige eeuw het fascisme is,' voorspelde Mussolini in 1932. Het fascisme had volgens hem 'een geloof' opgewekt.⁷² Het leken destijds profetische woorden. Nog geen jaar later volgde de machtsovername van de nazi's in Duitsland. Het fascisme gold als een nieuwe, revolutionair-utopische ideologie die miljoenen volgelingen met haar idealen wist te bezielen. Al vanaf het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw pleitte Mosse daarom voor het serieus onderzoeken van de fascistische ideologie en haar aantrekkingskracht. Een zodanige benaderingswijze van het fascisme ging destijds volledig tegen de tijdgeest en de wetenschappelijke conventies in. Mosse – zelf van Duits-Joodse afkomst – kon moeilijk een vergoelijkende houding tegenover het fascisme worden verweten. Als 15-jarige scholier wist hij in maart 1933 ternauwernood nazi-Duitsland te ontvluchten.⁷³

Naarmate de afstand in tijd tot de Tweede Wereldoorlog toenam, vonden Mosse en gelijkgezinde wetenschappers steeds meer gehoor met hun pleidooi voor het objectief-wetenschappelijk onderzoeken van de fascistische ideologie. Onder invloed van vernieuwende deskundigen op het terrein van het internationale fascismeonderzoek (onder wie Roger Eatwell, Emilio Gentile, A. James Gregor, Roger Griffin, Mosse, Stanley G. Payne en Zeev Sternhell) ontstond in de jaren negentig een nieuwe consensus over de ideo-

logie, de culturele dimensies en de aantrekkingskracht van het complexe historische verschijnsel fascisme.⁷⁴

Ondanks de verschillende gehanteerde definities wordt het fascisme tegenwoordig door de meeste wetenschappers beschouwd als een generieke, revolutionair-utopische stroming met allerlei nationale varianten,⁷⁵ zoals het Italiaanse *fascismo*, het Duits-Oostenrijkse *Nationalsozialismus* en het 'Nederlandsche Nationaal-Socialisme' van de NSB. In zijn grensverleggende studie *The Nature of Fascism* uit 1991 wees Griffin erop dat het inherent was aan het fascisme dat elk land of volk vroeg om een eigen variant die aansloot bij de nationale context en unieke eigen culturele traditie.⁷⁶ Het was een belangrijk nieuw inzicht binnen het fascismeonderzoek. Precies hetzelfde standpunt was overigens meer dan een halve eeuw daarvoor door fascistenvan zelf verkondigd.

Hoewel zij allemaal behoorden tot dezelfde ideologische familie, bestonden er onderling aanzienlijke verschillen tussen de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, de Italiaanse Partito Nazionale Fascista, de Franse Le Faisceau, de British Union of Fascists, de Kroatische Ustaša, de Roemeense IJzeren Garde, de Hongaarse Pijlkruisers, het Belgische Verdinaso en de Nationaal-Socialistische Beweging van ir. A.A. Mussert. Niettemin beschouwden al deze partijen zichzelf als nationale verschijningsvormen van het generieke fenomeen fascisme waaraan zij een eigen inhoud gaven.

Om het nationale karakter van het Franse fascisme te benadrukken, stelde de leider van Le Faisceau, Georges Valois, dat alle elementen voor het ontstaan hiervan in het eigen land aanwezig waren geweest. Als intellectuele stamvaders van het Franse fascisme prees hij zowel de extreemrechtse literator Maurice Barrès als de extreemlinkse theoreticus van het syndicalisme Georges Sorel. Beide mannen, zo stelde Valois terecht, hadden ieder op hun eigen manier bijgedragen om nationalisme en socialisme te verenigen.⁷⁷

Over het nationale karakter van zijn fascisme verklaarde de leider van de British Union of Fascists sir Oswald Mosley:

Fascisme is in essentie een vaderlandse geloofsbelijdenis die een eigen nationale uitdrukking en methode krijgt in elke natie. Wij streven ernaar deze geloofsbelijdenis van onze tijd naar Groot-Brittannië te brengen door Britse methodes en in overeenstemming met het Britse karakter.⁷⁸

Gezien de geringe populariteit van zijn British Union of Fascists was Mosley's laatste zinsnede – ofschoon oprecht gemeend – meer *wishful thinking* dan realiteit.

In ons land probeerde NSB-leider Mussert met zijn nationale variant van het fascisme – het ‘Nederlandsche Nationaal-Socialisme’ – aan te sluiten bij de vaderlandse geschiedenis en culturele tradities. De omstandigheden hier verschilden wezenlijk van die in Italië en Duitsland. Zo waren de denkbeelden van radicale antiverlichtingsdenkers van het fin de siècle, zoals de filosoof Friedrich Nietzsche, de massapsycholoog Gustave Le Bon en de syndicalistische denker Sorel, waaruit veel theoretici en leiders van het fascisme rijkelijk putten, in ons land nauwelijks bekend bij de intelligentsia. Hetzelfde gold voor sociaaldarwinistische en racistische theorieën en het *völkische* gedachtegoed die van diepgaande invloed waren op Hitlers nationaalsocialisme.

Bovendien was ons land buiten de Eerste Wereldoorlog gebleven. Het kende daardoor niet de enorme sociaaleconomische ontwrichting en wijdverspreide geestelijke ontredde van de oorlogvoerende landen. Het verschijnsel van de talrijke maatschappelijk en geestelijk ontwortelde oudfrontsoldaten, die in Italië en Duitsland aan de basis stonden van het opkomende fascisme en nationaalsocialisme, was hier onbekend. Binnen de Nederlandse grenzen bestond al evenmin een gefrustreerd nationalisme ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog of een nationaliteitsvraagstuk dat tot hevige etnische spanningen kon leiden.⁷⁹

Ten slotte had Nederland geen traditie van virulent antisemitisme, zoals Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk en veel Oost-Europese landen. Al deze specifieke historische en culturele omstandigheden droegen er toe bij dat Musserts ‘Nederlandsche Nationaal-Socialisme’ in een aantal opzichten afweek van het Italiaanse *fascismo* en het Duits-Oostenrijkse *Nationalsozialismus*.

Externe invloeden en intrinsieke radicalisering

De eigen geschiedenis en culturele tradities waren niet de enige factoren die de invulling en de ontwikkeling van verschillende nationale varianten van het fascisme bepaalden. Buitenlandse bewegingen hebben veelal een voorbeeldfunctie vervuld en zo vergaande invloed uitgeoefend. Hitler erkende onomwonden dat het Duitse nationaalsocialisme schatplichtig was aan het Italiaanse fascisme. De nazileider beschouwde de Mars op Rome als een keerpunt in de geschiedenis. ‘Het bruine hemd zou waarschijnlijk nooit hebben bestaan zonder het zwarte hemd’, zo vertrouwde hij zijn gezelschap toe tijdens een van zijn nachtelijke monologen in de oorlog.⁸⁰

Het Italiaanse *facismo* gold vanaf zijn ontstaan in 1919 tot aan de komeetachtige opkomst van de NSDAP begin jaren dertig als het prototype van het generieke verschijnsel fascisme. Hierna vervulden de nazi's in toenemende mate een voorbeeldfunctie voor buitenlandse geestverwanten. Veelzeggend in dit verband is dat de NSB – opgericht op 14 december 1931 – aanvankelijk de begrippen fascisme en nationaalsocialisme naast elkaar gebruikte.⁸¹ Begin 1933 gaf de beweging van Mussert hierop de volgende toelichting: 'Of onze beweging "nationaal-socialistisch" of "fascistisch" héét, is in *wezen* onverschillig. Het gaat niet om de vlag, maar om de lading; niet om den naam maar om de beginselen.' De NSB streefde ernaar 'de groote beginselen en de hervormingsgedachten' die het Duitse nationaalsocialisme en het Italiaanse fascisme gemeen hadden 'in *Nederlandschen*, d.w.z. in onzen eigen nationalen geest te verwerkelijken.'⁸²

In de loop van de jaren dertig werd binnen de NSB de benaming 'fascisme' voor de eigen organisatie en de ideologie steeds minder gebruikt. De toenemende invloed van Hitlers nationaalsocialisme had daarnaast ook andere, meer verstrekkende gevolgen. Na de aanvankelijke afwijzing van het biologisch gefundeerde racisme en antisemitisme van de nazi's, nam de beweging van Mussert in de tweede helft van de jaren dertig deze beide kernpunten van Hitlers nazistische ideologie steeds meer over.⁸³ Zelfs Mussolini's Partito Nazionale Fascista maakte in dit opzicht een radicaliseringsproces door en aanvaardde in 1938 formeel het biologische racisme en antisemitisme,⁸⁴ al verbond zij daaraan nooit dezelfde genocidale consequenties als de nazi's en sommige geestverwante bewegingen in andere landen.

Het voorgaande roept de vraag op in hoeverre het categorische onderscheid van Ernst Nolte tussen *Normalfaschismus* (Italiaans fascisme) en *Radikalfaschismus* (nazisme) in zijn beroemde boek *Der Faschismus in seiner Epoche* houdbaar is.⁸⁵ Zoals Griffin – en fascistten ver voor hem – vaststelde, vroeg ieder land en volk om een eigen variant van het fascisme, die aansloot bij de eigen nationale context en unieke culturele traditie. Er was daarnaast dikwijls sprake van wederzijdse beïnvloeding tussen verschillende nationale fascistische bewegingen.

Ten slotte kan worden vastgesteld dat veel nationale varianten van het fascisme door een aantal bestanddelen van hun ideologie, zoals het vitalisme en het sociaaldarwinisme, dikwijls een *intrinsieke tendens tot radicalisering* vertoonden. Afhankelijk van de nationale context waarbinnen de betreffende vorm van fascisme optrad, kon deze aanwezige radicaliseringstendens worden gestimuleerd of afgeremd. De geschiedenis van het Italiaanse fascis-

me kan dit verduidelijken. Voor de Mars op Rome in 1922, in de Afrikaanse kolonies en tijdens de Italiaanse Sociale Republiek (1943-1945) werd Mussolini's fascisme niet ingetoomd door zijn conservatieve bondgenoten. Het manifesteerde zich in deze situaties als aanzienlijk radicaler dan als regime in Italië tussen 1922 en 1943.

Revolutionair-utopische ideologie

Het internationale fascismeonderzoek richt zich tegenwoordig voor een belangrijk deel op de idealen, de denkbeelden en de ideologische drijfveren van fascistten. Het fascisme wordt daarbij, evenals het communisme, bestudeerd als een revolutionaire ideologie met 'positief' geformuleerde, utopische idealen. Fascisten presenteerden zichzelf als vertegenwoordigers van een alternatieve derde weg naast het liberale kapitalisme en het marxistische socialisme.⁸⁶ Zij streefden naar een klassenoverstijgende synthese van alle 'volksgegoten' in een nieuwe maatschappelijke orde.⁸⁷ In tegenstelling tot het universele marxisme, dat uiteindelijk gold voor de hele mensheid, was 'de verlossing' binnen het fascisme altijd exclusief: deze gold alleen voor het eigen volk en ras of in de meest ruime zin voor het 'arische ras'.⁸⁸ Het nazisme veroordeelde op basis van zijn biologische rassenleer zelfs impliciet het grootste deel van de mensheid tot een slavenbestaan of een gewisse dood.

De Italiaanse fascistten duiden hun nieuwe transcendente, klassenoverstijgende samenleving gewoonlijk aan als corporatieve of totalitaire staat. Bij de nazi's kreeg deze de naam *Volksgemeinschaft*. Al tijdens zijn vroegste redevoeringen in 1920 verkondigde Hitler dat het doel van de 'nationale wedergeboorte' de stichting van een 'Groot-Duitsland' en het scheppen van een volksgemeenschap was, waarin de kloof tussen burgerij en de arbeidersklasse zou zijn opgeheven. Dit was volgens de nazileider de weg 'naar het ware Duitse socialisme, niet naar het socialisme van de klassenstrijd dat de Joodse leiders prediken'.⁸⁹ In de ideologie van de NSB vormde het utopische ideaal van een klassenoverstijgende, solidaire samenleving eveneens een kernpunt.⁹⁰ De beweging van Mussert stelde dat maatschappelijke misstanden alleen overwonnen konden worden 'indien de antithesen binnen de natie worden opgeheven door een nieuwe synthese: de nationale en sociale volksgemeenschap'.⁹¹

Het voorgaande maakt duidelijk dat denkbeelden over de maakbaarheid van de samenleving niet uitsluitend aan links waren voorbehouden. Met hun op nationale solidariteit en eenheid gericht utopische toekomstideaal –

een corporatieve staat of een etnisch gedefinieerde *Volksgemeinschaft* – slo- ten fascisten aan bij de verlangens van velen. In de eerste helft van de vorige eeuw verloren miljoenen Europeanen hun vertrouwen in het ontspoorde kapitalistische stelsel en de dikwijls moeizaam functionerende democratie. Het fascisme bood hun een verleidelijk alternatief.

Het concept van de *Volksgemeinschaft* was waarschijnlijk het meest aan- lokkelijke onderdeel van de fascistische ideologie.⁹² De aantrekkingskracht van de utopische toekomstmaatschappij van het fascisme is in het verleden door wetenschappers en andere auteurs vaak onvoldoende erkend, ook in ons land. In zijn studie van het taalgebruik van Nederlandse nationaalsocia- listen bestempelt prof.dr. M.C. van den Toorn het begrip volksgemeenschap als ‘een typisch propagandawoord’ waarbij reflectie op de inhoud ervan ont- brak.⁹³ De term volksgemeenschap ontbreekt zelfs volledig in *Sesam Lexi- con van het fascisme. Woorden en begrippen uit de jaren 1933-1945* van Koos Groen.⁹⁴

Het hoge utopische gehalte van het ideaal van de klassenoverstijgende volksgemeenschap heeft als gevolg dat dit begrip zich niet altijd gemakke- lijk naar een concrete voorstelling laat vertalen. Dit geldt echter evenzeer voor ideologische concepten als ‘klasseloze maatschappij’ en ‘liberale demo- cratie’. Bovendien kunnen veel van de denkbeelden en opvattingen van fas- cisten worden herleid tot het ideaal van de klassenoverstijgende en solidaire samenleving. Van dit ideaal – hoe vaag het ons tegenwoordig ook toeschijnt – ging voor miljoenen tijdgenoten van Mussolini en Hitler een ongekend mobiliserende kracht uit.

De utopische samenleving van het fascisme zou het resultaat zijn van een met geweld doorgevoerde politieke, culturele en sociaaleconomische om- wenteling. De vermeende degeneratieverschijnselen van de liberaal-kapita- listische samenleving moesten daarbij overwonnen worden. Recente weten- schappelijke studies benadrukken de revolutionaire kern van de fascistische ideologie. Het fascistisch geweld moet worden begrepen als een onvermij- delijke stuip trekking die de oprichting van een nieuwe revolutionaire orde markeert door middel van een ‘creatieve vernietiging’ van de bestaande maatschappij en van alle krachten die het nieuwe begin in de weg staan.⁹⁵ Doorslaggevend voor het welslagen van de fascistische revolutie waren – in tegenstelling tot de revolutie van het marxisme – niet sociale en economi- sche factoren, maar de vastberaden wil van een fanatieke voorhoede. Volun- tarisme en elitisme vormden twee essentiële bestanddelen van de fascisti- sche ideologie.

Niet alleen een nieuwe maatschappelijke orde, maar evenzeer een nieuwe cultuur, een nieuwe elite en uiteindelijk een nieuwe mens zouden de glorieuze resultaten zijn van de fascistische omwenteling. ‘Fascisme is het stelsel van de volgende beschaving’, verklaarde de Britse fascistische leider Mosley.⁹⁶ De enorme aantrekkingskracht van het fascisme school voor een belangrijk deel in deze utopische idealen die een volledig nieuwe toekomst beloofden.

In zijn artikel ‘Dottrina Politica e Sociale del Fascismo’ wees Mussolini erop dat de afwijzing van socialisme, democratie en liberalisme door zijn beweging geenszins wilde zeggen dat het fascisme verlangde naar de wereld van voor de Franse Revolutie.⁹⁷ De vroeger regelmatig verkondigde bewering dat het fascisme reactionair was, is wetenschappelijk gezien inmiddels volkomen achterhaald. Alleen al vanwege zijn utopisch-revolutionaire doeleinden kan het fascisme onmogelijk als reactionair of conservatief worden beschouwd. In verschillende Europese landen vormde het fascisme zelfs een wezenlijk – hoewel overwegend ongewenst – onderdeel van de moderniteit.⁹⁸ Het idee van ‘nieuw’ en ‘modern’ was dan ook een kernconcept van het fascisme.⁹⁹

Een voorbeeld van de utopische toekomstgerichtheid en het geloof in ‘een nieuwe tijd’ van de fascistische beweging was de kalender die in oktober 1927 in Italië werd geïntroduceerd ter vervanging van de christelijke jaartelling. Anno 1 van de *Era Fascista* begon op 29 oktober 1922, de dag dat Mussolini tot premier werd benoemd.¹⁰⁰ Hitler overwoog eveneens de invoering van een nieuwe kalender maar zag daar uiteindelijk van af.¹⁰¹ Veelbetekend zongen de nazi’s echter de lof van hun ‘Nieuwe Orde’. Propagandisten van de NSDAP profeteerden voortdurend de komst van ‘den nieuwen tijd’ die aanbrak met het nationaalsocialisme. Het maakt duidelijk dat fascistische bewegingen allerminst naar een vroeger tijdperk verlangden. Niettemin verwierpen zij principieel een aantal verschijnselen die gewoonlijk met moderniteit worden geassocieerd, zoals rationalisme, democratie en individualisering. Een aantal wetenschappers betogen daarom dat fascistische bewegingen een alternatieve vorm van moderniteit vertegenwoordigden.¹⁰² In zijn standaardwerk *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler* uit 2007 stelt Griffin:

Fascisme is een revolutionair soort politiek modernisme, dat is ontstaan in het begin van de twintigste eeuw, en waarvan het de missie is de vermeende degeneratieve krachten van de hedendaagse geschiedenis (decadentie) te bestrijden door het tot stand brengen van een alternatieve moderniteit en tijdelijkheid (een ‘nieuwe orde’ en een ‘nieuwe tijd’), gebaseerd op de wedergeboorte of ‘palingenesis’ van de natie.¹⁰³

Vooral door zijn utopische doeleinden en revolutionaire methoden onderscheidde het fascisme zich van autoritaire regimes, zoals die bestonden in Oostenrijk onder kanselier Dollfuss, in Spanje onder generalissimo Franco, in Portugal onder minister-president Salazar, in Hongarije onder regent Horthy, in Roemenië onder maarschalk Antonescu en in Vichy-Frankrijk onder de voormalige opperbevelhebber Pétain. Ondanks dat deze regimes een aantal uiterlijke kenmerken van fascistische bewegingen overnamen, waren zij in wezen conservatief. Traditionele, dikwijls op het christendom gebaseerde denkbeelden, vormden het richtsnoer voor het overheidsbeleid van deze staten. Alleen onder druk van de omstandigheden werkten dergelijke autoritaire nationalistes samen met fascistes. Indien het enigszins mogelijk was, zetten zij hun radicale bondgenoten buitenspel. De autoritaire regimes waren in eerste instantie gericht op het in stand houden van de maatschappelijke status quo. Hiervoor werkten zij nauw samen met de elites en de kerken. Het bewind van de Oostenrijkse kanselier Dollfuss – ten onrechte wel eens aangeduid als ‘austro-fascisme’ – werd door de NSB dan ook minachtend gekarakteriseerd als ‘rechts-reactionair en steunend op bajonetten.’¹⁰⁴ In besloten kring schold Hitler op het Franco-regime als ‘clericomonarchistische smeerslapperij’ en duidde hij de leider hiervan weinig vleidend aan als ‘dat jezuïtische zwijn.’¹⁰⁵

Om pragmatische redenen gaf de Führer tijdens de Tweede Wereldoorlog echter zijn steun aan Pétain in Frankrijk, Horthy in Hongarije en Antonescu in Roemenië in plaats van aan de werkelijke fascistes in deze landen. De revolutionaire excessen van de Hongaarse Pijlkruisers en de Roemeense IJzeren Garde dreigden hun landen in een bloedige chaos te storten, terwijl de Duitse oorlogsvoering gebaat was bij bestuurlijke stabiliteit in deze regio. Pas toen Horthy vrede wilde sluiten met de Sovjet-Unie vervingen de nazis hem in oktober 1944 door de leider van de Pijlkruisers Ferenc Szálasi. Tijdens het kortstondige terreurbewind van deze radicale, fascistische beweging werden talrijke Joden en zigeuners alsnog vermoord.¹⁰⁶

Messiaans utopisme en massamoorden

In zijn studie *Dark Continent* uit 1998 constateert de historicus Mark Mazower dat het fascisme, evenals het communisme, een oprechte poging was ‘om de problemen van de massapolitiek, van industrialisatie en sociale orde aan te pakken.’¹⁰⁷ Weldra bleken de oplossingen van het fascisme niet minder onmenselijk te zijn dan die van het communisme. Vanuit de overspan-